

Psikiyatri Alanında Hidroterapi Uygulamalarının Tarihsel Gelişimi, Mahiyeti ve Sosyokültürel Belirleyicileri Üzerine

On the Historical Development, Quiddity and Sociocultural Determinants of the Implementations of Hydrotherapy in the Field of Psychiatry

Gamze NESİPOĞLU,^a
Mustafa Levent ÖZGÖNÜL^b

^aTıp Tarihi ve Etik AD,
İstanbul Üniversitesi
Cerrahpaşa Tıp Fakültesi,
İstanbul

^bTıp Tarihi ve Etik AD,
Akdeniz Üniversitesi Tıp Fakültesi,
Antalya

Geliş Tarihi/Received: 28.04.2016
Kabul Tarihi/Accepted: 03.06.2016

Bu makale; Tıp Etiği, Tıp Hukuku ve Tıp Tarihi Demeği tarafından 28-30 Haziran 2016 tarihinde gerçekleştirilen "Avrupa'da SPA Kültürü" konulu Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi'nde tebliğ edilmiştir.

Yazışma Adresi/Correspondence:
Gamze NESİPOĞLU
İstanbul Üniversitesi
Cerrahpaşa Tıp Fakültesi,
Tıp Tarihi ve Etik AD, İstanbul,
TÜRKİYE/TURKEY
gamze.nesipoglu@istanbul.edu.tr

ÖZET Suyun fizyolojik hastalıkların tedavisinde veya tedaviye yardımcı olmak amacıyla kullanımının geçmişi Antik çağa kadar uzasa da, psikolojik hastalıkların "tedavi"sinde kullanımı ancak Orta Çağda başlamıştır. "Hidroterapi" olarak adlandırılan ve suyun iyileştirici gücünü hissedilen suyla tedavi yöntemi bu dönemde humoral patoloji kuramıyla Hristiyanlığın dogmatik kanılarının sentezine dayandırılmıştır. İlk kez 17. yüzyılda inanç temelli anlayıştan çok maddi unsurlarla gerekçelendirilen bir "tedavi yöntemi"ne dönüşmeye başlamıştır. Her ne kadar şok etkisi yaratmak amacıyla hastanın kafasının aniden soğuk suya sokulmasının ve uzun süre suda bekletilmesinin yaşamsal riske yol açması yöntemin yaygınlaşmasını önlese de, bu anlayış 18. yüzyılda da devam etmiştir. Psikiyatri hastalarının suyla tedavi edilmesi ancak 19. yüzyılda dogmatik unsurlardan arınmaya ve yaygınlaşmaya başlamış; hastalığın türüne göre duş, sıcak ya da soğuk su banyoları ve ıslak çarşafa sarma gibi hidroterapi yöntemleri uygulanmıştır. Ajite ve agresif hastaların sıcak su uygulamalarıyla sakinleştirilmesi; depresyon ve melankoli hastalarına ise soğuk suyla canlılık kazandırılması hidroterapinin işlevselliğini ortaya koymuştur. Başlangıçta mahiyeti ve uygulama amacı ile bir cezalandırma türü olarak değerlendirilmesine rağmen, özellikle 20. yüzyılda bir tedavi yöntemine dönüşmüş ve uygulama sırasında hastaların kontrol altında tutulmasıyla da tespit ve tecride nazaran daha insancıl bir nitelik kazanmıştır. Hidroterapi yöntemi Batı'nın psikiyatri tarihinde önemli bir yer edinirken, Türk psikiyatri tarihinde araştırmamıza göre -Selçuklu ve Osmanlı darüşşifalarında su sesinin sakinleştirici etkisinden yararlanılmasının dışında- kullanılmamıştır. Bu farklılık, yazarlar tarafından, hastalıklarda olduğu gibi tedavide de topluma özgü değerler dizgesinin, ekonomik gücün ve sosyokültürel belirleyicilerin etkisiyle açıklanmaktadır. Hidroterapi yöntemleri ülkemizde psikiyatri hastalıklarının tedavisinde geçmişteki sosyokültürel ve ekonomik yapıyla belirlenen tedavi yaklaşımında yer bulamamış olsa da, gerek fizyolojik yararlarından gerekse insani mahiyetinden ötürü günümüzde uygulanabilir olduğu, tarafımızdan, ileri sürülmektedir.

Anahar Kelimeler: Tıp tarihi; hidroterapi; psikiyatri

ABSTRACT The date of using water to treat or help treatment of physical illnesses had extended to Ancient times however its implementation to "treat" mental illnesses or psychological disorders began in the Middle ages. Water treatment called as "hydrotherapy" and implied the healing power of water was based on the synthesis of humoral pathology with dogmatic views of Christianity in this period. Hydrotherapy began to turn into a "treatment method" that was justified with natural reasons instead of supernatural and spiritual terms for the first time in the 17th century. Although this practice threatened life since the patient's head was suddenly ducked to create shock effect and waited in the water for a long time and thus it couldn't be commonly used, it was being used throughout the 18th century, too. Treatment of psychiatric patients by hydrotherapy without dogmatic elements could start to be made and become widespread in the 19th century; the implementation of hydrotherapy was sustained regarding to the symptoms of the illness in different ways such as douche, cold or warm permanent baths and wet sheet pack. The results of the implementations that agitated patients were sedated with warm water and the patients with depression and melancholy were vivified by cold water revealed functionality of hydrotherapy. Although the method was evaluated as a kind of punishment because of its quiddity and the purpose at the beginning, it turned into a "treatment method" in time, especially in the 20th century, and since the patients were also kept down when it was applied, it obtained a more humane qualification than retaining and isolation. While hydrotherapy had an important place in the history of Western psychiatry, according to our research, it wasn't used in the history of Turkish psychiatry -except that just the sound of water was utilized for the calming effect in Seljuk and Ottoman hospitals. This difference is described with influence of value system, economic power and sociocultural determinants that a society has on treatment methods just as diseases, by us. Even though implementation of hydrotherapy to treat or help treatment of mental illnesses didn't find a place in Turkish treatment approach determined by economic and sociocultural factors in the past, it is alleged, by the authors, that this method can be implementable to the mentally ill patients in Turkey today because of its physiological benefits and more humane quiddity.

Key Words: History of medicine; hydrotherapy; psychiatry

doi: 10.5336/mdethic.2016-51879

Copyright © 2016 by Türkiye Klinikleri

Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2016;24(3):95-104

Yunanca “su” anlamına gelen *hydro* sözcüğü ile “tedavi” anlamında kullanılan *therapie* sözcüklerinden türetilmiş olan **hidroterapi** (Yun. *hydrotherapie*) terimi, suyla tedaviyi ve suyun fiziksel özelliklerinden hastalıkları iyileştirmek ve iyilik halini sağlamak amacıyla -farklı şekillerde ve haricen kullanılıp-yararlanılmasını ifade etmekte böylece suyun iyileştirici özelliğini vurgulamaktadır.¹⁻³ Suyun tedavi veya tedaviye yardımcı olmak amacıyla kullanımı Antik çağda başlamış; Mısır, Asur, Pers ve Yunan gibi Doğu-Batı ekseninde birçok medeniyette görülmüştür. Hippokratès dönemine kadar hastalık ve hasta algısıyla koşut olarak bedeni temizleyecek olan suyun ruhu da günahlarından arındıracağına bu yolla iyilik halini sağlayacağına inanılmıştır. Hippokratès ile hastalıkların dogmatik gerekçelerden çok doğal nedenlerle ilişkilendirilemeye başlaması hidroterapiye yüklenen anlama da maddi bir boyut kazandırmış ve uzantısı olarak bu uygulamanın bedeni toksinlerden arındırdığı diğer bir ifadeyle bedensel temizlikle iyilik halini sağladığı düşünülmüştür. Söz konusu anlayış zamanla tamamen doğal unsurlarla gerekçelendirilip, açıklanmıştır ki Aulus Cornelius Celsus (MÖ 25-MS 50) da suyun temizlik, fiziksel rahatlama ve hijyene yönelik bir tedavi aracı olarak kullanıldığını belirtmiştir.^{4,5} Orta çağa kadar devam eden bu yaklaşım Orta çağda, özellikle erken dönemde, ise inanç temelli hastalık algısı, günahkâr addedilen hasta yaklaşımı ve sosyokültürel yapı ile etkileşimi sonucu yeniden dogmatik öğelerle değerlendirilmiştir. Öte yandan psikiyatri hastalarının tedavisinde de hidroterapi yöntemlerinin uygulanmasına dair anlayış bu dönemde oluşmaya başlamıştır. Söz konusu anlayış sonraki yüzyılların “tımarhane”lerinde mevcut tedavi yaklaşımına koşut olarak hastaların zaptı, ıslahı ya da bakımında hidroterapi uygulamalarının yer edinmesine önyak olmuştur.⁶ 18. yüzyılda her alanda olduğu gibi hidroterapiye yüklenen anlamın üstündeki dogmatik peçe de aralanmaya ve fizyolojik hastalıkların tedavisinde etkin biçimde kullanılmaya başlamıştır. Ne var ki, psikiyatri alanında 19. yüzyıl ortalarına kadar hidroterapinin mahiyetinden çok uygulanış şekli sorunlu bir özellik sergilemiş ve uygulamanın bir tedavi

yönteminden çok bir cezalandırma şekli olarak değerlendirilmesine yol açmıştır.

CEZALANDIRMA ŞEKLİNDEN TEDAVİ YÖNTEMİNE EVRİLEN HİDROTERAPİ UYGULAMALARI

Suyun; kas ve kemik hastalıkları, apse, ateş, baş ağrısı gibi fizyolojik nitelikteki hastalıkların sağaltımında kullanımının kadim geçmişine karşın, psikolojik belirtilerin giderilmesine yönelik olarak kullanımı ancak Orta çağ Avrupası’nda başlamıştır. Bahsi geçen uygulama humoral patoloji kuramıyla Hristiyanlığın bilimsellikten uzak öğretilerinin sentezine dayandırılmıştır. Bu doğrultuda mani dönemindeki hastalar kutsal sayılan su kuyularında bekletilmiş böylece öfke ve sinire yol açan sarı safuranın özelliklerinden kuruluk ve sıcaklığın soğuk suyla dengelenip, öfkenin ve saldırganlığın yok edileceğine inanılmıştır.⁶ Psikiyatri alanında hidroterapi yöntemi, usa uygun olmasa da, doğal gerekçelerle ilk kez Jean Baptiste van Helmont’un (1579-1644) *Ortus Medicinae* (1643) adlı kitabında yazılanlar temel alınarak hastalara uygulanmıştır. Van Helmont, “akıl hastası”nın aniden soğuk suya sokulup, “bilincini” kaybedene kadar soğuk su altında tutulmasını salık vermiş, “tedavi”nin ancak bu şekilde gerçekleşebileceğini belirtmiştir. Zira hasta ancak bu yöntemle ölümlü yüzleşebilecek ve “delilik düşüncesi”ni yok edebilecektir.^{6,7} Hidroterapi uygulamasının bir “tedavi yöntemi” olarak bu şekilde kullanımı ciddi risklerinden ötürü yaygınlaşmamış, fakat akıl hastanelerinde suyun tedaviye yardımcı bir araç olarak kullanımına ve bu anlayışın oluşmasına öncülük etmiştir (Resim 1).⁸

Yukarıda bahsi geçen yöntemin uygulandığı akıl hastaneleri arasında Bicêtre (*l’Hôpital Bicêtre*) ve Salpêtrière (*Hôpital de la Salpêtrière*) başta yer almış; bu hastanelerde 17. yüzyıl sonu ile 18. yüzyıl başı arasındaki süreçte, ağırlıklı olarak, hastanın kafasından soğuk su boşaltılması; kafasının aniden soğuk suya sokulması ya da tüm vücuduna su püskürtülmesi şeklide hidroterapi yöntemleri uygulanmıştır. Ancak şok etkisi yaratmak amacıyla yapılan ve “duş” olarak adlandırılan bu uygulamalar yaşamsal riske yol açmış ve hidroterapi uygula-

The fractious patient in spread eagle form receiving medical treatment of Douch bath in the Penn. Hospital for the Insane, July 4th. 1868. E. Haskell.

RESİM 1: 1868 yılında Penn Akıl Hastanesinde (Penn Hospital for the Insane) "tıbbi tedavi alan" saldırgan bir hastaya duş yönteminin uygulanması, Ebenezer Haskell tarafından, tasvir edilmiştir.

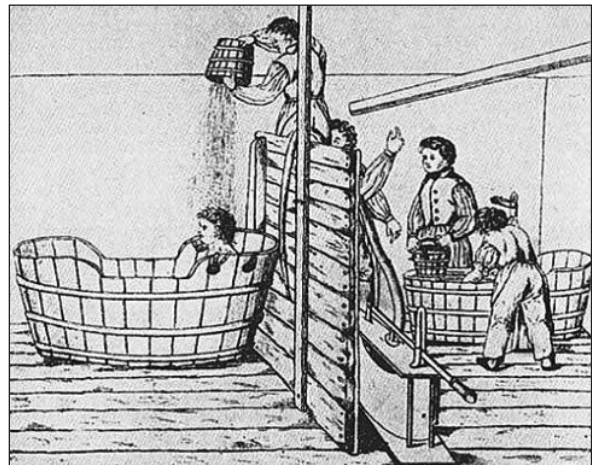
Haskell E. *The Trial of Ebenezer Haskell, in Lunacy, and His Acquittal Before Judge Brewster. Philadelphia: Ebenezer Haskell; 1869. p.42.*

masını hastayı tedavi etme amacından uzaklaştırarak, cezalandırma yolunda bir araç kılmıştır.⁷ Nitekim, 19. yüzyılın başlarında, Philippe Pinel'in (1745-1826) Bicêtre Hastanesinde verilen bir görevi yapmayan ve yapmayacağı konusunda ısrar eden bir hastaya uygulattığı duş-aniden kafasından su boşaltılması- sonrasında hastanın görevini yapmaya başlaması dönemin psikiyatri hastalarına uygulanan hidroterapi anlayışına örnek olarak verilebilir.⁹ Bu örnekten hidroterapi yönteminin, tedavinin bir parçası değil, mental şok yaratarak hastayı kontrol altına alabilme ve istenildiği gibi yönetebilme amacına yönelik bir uygulama olduğu çıkarsanabilir. Yine, Pinel'in hastaları zincirlerinden kurtarıırken, yerine zorlayıcı ve kısıtlayıcı bir araç olarak hidroterapi yöntemini koyduğu söylenebilir. Bu bağlamda duşun uygulanış şeklinin de mahiyeti gereği bir tedavi yönteminden çok, bir cezalandırma türü olduğunu belirtmek yanlış bir sav olmayacaktır (Resim 2).

Avrupa'nın akıl hastanelerinde zamanla, 19. yüzyılda, duşun cezalandırma amaçlı uygulanmasına, hastayı sakinleştirmek ve canlı kılmak amacı da eklenmiştir. Bu noktadaki ayırım hastalığın türüne, hekimin nihai hedefine ve dönemin tedavi felsefesine dayandırılmıştır. Böylece hidroterapi zamanla hem tedavi hem de hastanın insancıl bir şekilde zapt edilmesi için uygulanan bir yöntem

dönüşmeye ve Avrupa'nın yanı sıra Amerika ve Kanada'da da yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır.¹⁰ Burada dikkat edilmesi gereken bir husus da hidroterapinin tedavi amacıyla kullanımının, Orta çağın "akıl hastası"na yüklediği "Tanrı'nın gazabına uğramış günahkâr" anlamından uzaklaşması ve bu hastaların tedavi edilebilir, durumun ise hastalık olduğu algısına evrilmesiyle koşut gelişim göstermesidir.

20. yüzyılın ilk yarısında psikiyatri hastalarına uygulanan hidroterapi yöntemleri tamamen maddi nedenlerle temellendirilen ilk önemli somatik tedavi şekli olarak kabul edilmiştir ki bu anlayış "doğanın iyileştirici gücü" uzantısı olarak da "suyun iyileştirici gücü" ile gerekçelendirilmiştir. Zira psikiyatri alanında uygulanan biyolojik tedavi şekli olarak hidroterapiyi zamanla insülin şok tedavisi, elektroşok ve 1930'larda lobotomi (lökotomi) takip etmiştir.¹¹ Bu bağlamda hidroterapi yönteminin bilimsel bir nitelik kazanmasına özdeş olarak, sözü geçen yöntemle tedavi edilen psikiyatri hastalıkları da şu şekilde sıralanmıştır: Akut mani, delirium (akut organik beyin sendromu), delirium tremens (genellikle alkol olmak üzere madde bağımlılarında yoksunlukla ortaya çıkan titremeli hezeyan hali), doğum sonrası oluşan puerperal mani, melankoli ve monomani. Ancak nadiren de olsa bu hastalıkların

RESİM 2: Philippe Pinel'in, Bicêtre (l'Hôpital Bicêtre) ve Salpêtrière (Hôpital de la Salpêtrière) akıl hastanelerinde saldırgan hastaları "sakinleştirmek" amacıyla uygulattığı duş yöntemi tasvir edilmiştir.

Leavy BF. *A Brief History of Psychiatric Hydrotherapy. In: The Institute for the History of Psychiatry Annual Report to the Friends: July 1, 2005-June 30, 2006. New York: CUMC Duplicating; 2006. p.16.*

tedavisinin uzun bir süreç gerektirdiği ve kronik mani tedavisinin ise mümkün görülmediği ifade edilmiştir.¹² Anlaşılabacağı üzere akut seyirli psikiyatrik bozuklukların/hastalıkların tedavisinde hidroterapi uygulamaları işlevsel bir nitelikteyken, kronik yapıda olanların tedavisinde ancak tedaviye yardımcı bir araç olarak kullanılabilmiştir.

20. yüzyılın ikinci yarısında ise klorpromazin başta olmak üzere antipsikotik (nöroleptik) maddelerin ve ilaçların geliştirilmesi hidroterapi uygulamalarının, özellikle maliyetli ve emek yoğun olmasından ötürü, azalmasına yol açmıştır. 1970'lere geldiğinde hidroterapi uygulamaları, düşük maliyetli ve daha az emek gerektiren tedavi yöntemleri ile yarışamaz hale gelmiş ve "eski tedavi yöntemi" olarak anılmaya başlamıştır.¹⁰ Hidroterapi yöntemlerinin psikiyatri alanında kullanımı sona ermiş olsa da 21. yüzyılda yapılan klinik araştırmalar bu uygulamaların hormonlar üzerindeki etkisini kanıtlamıştır. Özellikle banyo uygulamasının -42 °C sıcaklıkta; 30 ila 60 dakika süreyle yapılan-kortizol (CgA) düzeyini önemli ölçüde düşürdüğü ve stresi azalttığı ortaya konulmuştur.¹³ Yüzyıllar öncesinde olduğu gibi günümüzde de soğuk banyo uygulamasının melankoli ve depresyon tanısı almış hastalarda uyarılmayı sağlayarak, tedavi edici nitelikte olduğu ileri sürülmektedir. Bu görüş depresyon tanısı konulmuş hastalara, hastalığın şiddetine göre, birkaç hafta ya da birkaç ay süre ile günde iki kere soğuk banyo uygulamasının sempatik sinir sistemini etkinleştirdiği; kanda beta-endorfin ve noradrenalin düzeyini arttırdığı ve beyinde sinaptik noradrenalin salınımını sağladığı belirtilerek, kanıtlanmaya çalışılmıştır.¹⁴ Ayrıca kalp ve nabız atımları üzerinde yapılan çalışmalar suyun rahatlatıcı etkisinin ağrı algısını ve kaygıyı azaltarak, duygusal iyilik halini sağladığını ortaya koymuştur.¹⁵ İlerleri teknoloji ve bilimsel ilerlemelerin yanı sıra küresel bağlamda kabul görmüş tedavi yaklaşımları doğrultusunda psikiyatri alanında uygulanan yöntemlere ilave olarak hastaları kontrol altına almak amacıyla yapılagelen tecrit ve tespit (bağlama ve yalıtım) gibi kısıtlama yöntemleri yerine, hastanın kontrolünü sağlarken tedaviye de yardımcı olabilecek banyo uygulamasının tercih edilebilir olduğu savlanabilir. Zira bir hidrote-

rapî yöntemi olan banyo uygulamasının gerek suyun yukarıda belirtilen fizyolojik faydalarından ötürü usa uygun gerekse uygulanış şekliyle daha insani olduğu söylenebilir.

PSİKİYATRİ HASTALARINA UYGULANAN HİDROTERAPİ YÖNTEMLERİ

Batı'nın akıl hastanelerinde başlangıçta hastaları "ıslah etmek" ya da cezalandırarak kontrol altına almak, sonraları ise manik, ajite ve saldırgan hastaları sakinleştirmek; depresif hastaları uyararak canlılık hissi yaratmak amacıyla suyun farklı derecelerinden çeşitli şekillerde yararlanılmıştır. Bu doğrultuda psikiyatri hastalarına ağırlıklı olarak uygulanan hidroterapi yöntemleri şu şekilde sıralanabilmektedir:

1. Duş (douche): Yukarıda da bahsedildiği üzere duş uygulamaları; hastanın kafasının aniden suya sokulması; kafasından su boşaltılması ya da tüm vücuduna su püskürtülmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir. Depresif hastayı canlandırmak, uyku ve uyuşukluk halini gidermek amacıyla soğuk duş; hastayı sakinleştirmek ve uyku hali yaratmak için de ılık ya da sıcak duş uygulamaları yapılmıştır (Resim 3).^{7,10}

2. Uzun süreli/aralıksız banyo (permanent/continuous bath): Hastanın sıcak veya soğuk su

RESİM 3: "Jet duş" olarak da adlandırılan, hastanın tüm vücuduna su püskürtülerek uygulanan duş yöntemi görülmektedir.

Leavy BF. A Brief History of Psychiatric Hydrotherapy. In: *The Institute for the History of Psychiatry Annual Report to the Friends: July 1, 2005-June 30, 2006*. New York: CUMC Duplicating; 2006. p.28.

dolu küvete bağlı hamağa yatırılarak, hekimin talimatları doğrultusunda uzun süre bekletildiği hidroterapi yöntemidir.¹⁶ Bahsi geçen uygulamanın ayrıca “sürekli/aralıksız banyo” olarak adlandırılmasına küvetteki suyun sıcaklığını korumak amacıyla sürekli devridaim ettirilmesi dayanak olarak gösterilebilir.

Sıcak su/banyo uygulamasının hassas sinir sistemi üzerindeki sakinleştirici etkisinden yararlanılmış; hasta “kontrol dışı” eylem(ler)i sona erene dek sıcak su dolu küvette (30 dakikadan 24 saate kadar) bekletilmiştir. Soğuk su/banyo uygulamasının ise uyarılmayı sağlayan etkisi depresif hastaları canlandırmak amacıyla kullanılmış; hasta en düşük 16 °C, en yüksek 22 °C sıcaklığında suyun dolu olduğu küvette nihai hedefe ulaşıncaya kadar bekletilmiştir.^{10,17} Sıcak ve soğuk banyo uygulamalarının tedaviye yardımcı özelliklerine karşın, uygulamaların olumsuz sonuçları da ortaya çıkmıştır. Zira hemşirenin hastayı sürekli izlemek, kontrol altında tutmak ve suyun derecesini/sıcaklığını sabit tutabilmek amacıyla hastanın başucunda beklemesi uygulamayı emek yoğun ve yorucu kılmıştır. Öte yandan suda uzun süre kalınmasından ötürü tahriş olan cildin bakımı ya da çıban ve egzama gibi cilt hastalıklarının tedavisi de maliyeti arttırmıştır. Sürenin uzun olması hastaların idrar ve dışkılarını içinde buldukları küvete yapmalarına da neden olmuş, hijyenik bakımı zorlaştırmıştır. Bahsedilen nedenlerin yanı sıra uzun süreli banyo uygulamalarının intihar riskini arttırdığı da ileri sürülmüştür (Resim 4).¹⁷

3. Islak çarşafa sarma/ıslak çarşaf sargısı (wet sheet pack): Hastanın önce ıslak çarşafı üzerine de kuru havlu ve battaniyelere sarılıp, yatağa uzatıldığı ve birkaç saat bu şekilde hareketsizce bekletildiği hidroterapi yöntemidir. Hasta, hastalığın türü, belirtilerin şiddeti ve hekimin amacı doğrultusunda 40 ila 100 Fahrenheit derece (°F, yaklaşık olarak 4-38 °C) sıcaklıktaki suyla ıslatılan çarşaf-lara sarılmıştır.¹⁸ Bahsi geçen yöntem daha çok ajite ve saldırgan davranış sergileyen hastalara uygulanmış; hasta sakinleşinceye kadar, 15 dakika ila 2 saat arasında süreyle, ıslak çarşafa sarılı halde bekletilmiştir. Ancak çarşafa sarılı halde sırtüstü yatırılan hastanın uzun süre bu şekilde

RESİM 4: 1928 yılında Hollanda'da, Voorburg Akıl Hastanesinde (Krankzinnigengesticht Voorburg), uzun süreli banyo yönteminin kadın hastalara uygulanması görülmektedir.

Boschma G. Mental Health Nursing in Dutch Asylums, 1890-1920. In: Lynaugh JE, Faan R, eds. Nursing History Review. Vol. 7. Chicago: Official Publication of the American Association for the History of Nursing; 1999. p.170.

RESİM 5: 1900'lü yıllarda Meerenberg Akıl Hastanesinde (de Krankzinnigengesticht Meerenberg) ıslak çarşafa sarılmış bir hasta görülmektedir.

Boschma G. [Hydrotherapy and Bath Treatment]. The Rise of Mental Health Nursing: A History of Psychiatric Care in Dutch Asylums, 1890-1920. Amsterdam: Amsterdam University Press; 2003. p.70.

bekletilmesi beraberinde hastanın idrar ya da dışkısını yapması, uzun süre bunlara bulaşık halde kalması, cildinin tahriş olması gibi bazı sorunlara da yol açmıştır (Resim 5).^{11,18}

Psikiyatri hastalarına uygulanan bu üç hidroterapi yöntemi yaklaşık dört yüzyıl boyunca -17. yüzyıl ortalarından 20. yüzyılın ortasına kadar mahiyeti, uygulama şekilleri ve nihai hedef bağlamında bir ıslah tekniği ve cezalandırma şekli

(17 ve 18. yy.) bir tıbbi tedavi yöntemine (19 ve 20. yy) dönüşmüştür. Zira 19 ve 20. yüzyıllarda normalinden sapmış, toplumca kabul edilen kurallara aykırı ve törele uygun olmayan davranış sergileyen hastalar bu yöntemlerle “topluma uyumlu” hale getirebilmiştir ki bu da suyun sağaltıcı etkisine kanıt teşkil etmiştir. Kaldı ki hidroterapi yöntemi dinsel/büyüsel ya da tespit veya tecrit gibi yöntemlere nazaran daha usa uygun ve insani olarak da değerlendirilebilir.

Nitekim sakinleştirici ve uyarıcı etkileri, sinir sıkışmasını gidermesi ve bedeni toksinlerden arındırması dayanak gösterilerek yapılan gerekçelendirme, yöneme bilimsel bir nitelik kazandırmış ve yöntemi biyolojik psikiyatri kapsamında meşru kılmıştır. Bu sav tespit ya da tecride karşın, hidroterapi uygulamasının usa ve insan onuruna uygunluğunu somut kılan paranoid şizofreni vaka-sıyla örneklendirilebilir. Tüm dünyanın kendisine düşman olduğunu ve zarar vermek istediğini söyleyerek, bağırarak ve etrafa saldıran bir paranoid şizofreni hastasının kan basıncı, nabızı ve solunum sayısı ölçüldüğünde bu değerlerin yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Bu hastaya uzun süreli sıcak banyo uygulaması yapılmış; uygulama sonrasında vücudun toksinlerden arındığı; nabız, solunum ve kan basıncının normal değerlere ulaştığı; bağırma, küfretme ve saldırma gibi eylemlerin azalarak yok olduğu görülmüştür.¹⁶ Bu hasta sakinleştirilmek amacıyla el ve ayaklarından bağlanabilir, tecrit edilebilir ya da “deli gömleği” giydirilebilirdi ki sözü geçen kısıtlama yöntemlerinin fizyolojik etkileri ve ne denli insani olduğu sorgulanması gereken ayrı bir husustur. Dolayısıyla saldırgan ve ajite eylemlerde bulunan hastanın tespit ya da tecrit edilmesinin yerine, hidroterapi yöntemleriyle sakinleştirilmesinin ve kontrol altına alınmasının insan onurunu daha az zedelediğini ve fizyolojik özellikleriyle tedavi amacına hizmet ettiğini ileri sürmek yanlış olmasa gerektir.

TEDAVİ YÖNTEMLERİNDE SOSYOKÜLTÜREL BELİRLEYİCİLERİN ÖNEMİ

Avrupa’da 19. yüzyılın sonlarından itibaren akıl ve ruh sağlığı hizmetleri bütüncül tedavi anlayışı ile sunulmuş, bu doğrultuda psikiyatri hastalarının te-

davisinde SPA terapi kapsamında hidroterapi yöntemleri de uygulanmıştır. Bu amaçla akıl hastanelerinde özel banyolar inşa edilmiş ya da söz konusu hastalar için hidroterapi klinikleri açılmıştır.¹⁷⁻¹⁹ Psikiyatri hastalıklarının tedavisinde suyun iyileştirici gücünden yararlanmak amacıyla **Boppard am Rhein**’da (Almanya) inşa edilen hidroterapi kliniği de bunlara emsal teşkil etmiştir. Öyle ki kliniğe 1883-1888 yılları arasında yatırılan hastaların sayısının bin 185 olduğu bildirilmiş; hastalıkların dağılımı da yüzde 52 oranında nevroz (nevrasten, histeri, hipokondri) ve yüzde 9 oranında psikotik bozukluklar (melankoli, obsesif kompulsif bozukluk) olarak gösterilmiştir.¹⁹ 19. yüzyıl Avrupası’nda -özellikle Almanya, Avusturya ve İsviçre gibi Almanca konuşulan ülkelerde- 1880 ve 1930 yılları arasındaki elli yıllık süreçte psikiyatri hastaları için hidroterapi hizmetleri yüzde 60 oranında artış göstermiştir.¹⁷ Almanya’nın yanı sıra hastanın sakinleştirilmesi ya da “düşünce zincirini değiştirecek mental şok yaratılması” için sıcak-soğuk banyo ve ıslak çarşafa sarma gibi hidroterapi yöntemleri Hollanda’daki akıl hastanelerinde de uygulanmıştır. Endegeest Akıl Hastanesi (*de Krankzinnigengesticht Endegeest*, Leiden) ve Meerenberg Akıl Hastanesi (*de Krankzinnigengesticht Meerenberg*, Bloemendaal) hidroterapi yöntemlerini uygulayan hastaneler arasında önemli bir yer edinmiştir.^{1,18}

Manik, ajite ve huzursuz hastaları yatıştırmak amacıyla uzun süreli banyo uygulanmasına yönelik olarak Hollanda’da ilk kez **Endegeest Akıl Hastanesinde** özel bir banyo inşa edilmiş; hastalar 24 saat ılık suda bekletilmiş ve bu süre tedavide nihai amaca ulaşmaya kadar uzamıştır.¹⁷ Söz konusu uygulama Emil Kraepelin’in (1856-1926) Heidelberg Kliniğinde 1890’larda uyguladığı hidroterapi yöntemi dayanak gösterilerek; suyun yatıştırıcı etkisinin ajitasyon, konfüzyon, uykusuzluk ve iştahsızlığı gidermesinin yanı sıra yıkıcı eylemleri ve anti-sosyal davranışları azalttığı argümanı ile gerekçelendirilmiştir (Resim 6).^{17,18}

Yine **Meerenberg Akıl Hastanesi**, 1913 yılında yeniden yapılandırılıp, kadın ve erkek koğuşu olmak üzere ikiye ayrılırken koğuşlara özel banyolar da eklenmiştir. Meerenberg Akıl Hastanesi ku-

RESİM 6: 1907 yılında Endegeest Akıl Hastanesinde (de Krankzinnigengesticht Endegeest) uzun süreli banyo uygulamasıyla tedavi edilen kadın hastalar ve hemşireler görülmektedir.

Boschma G. *Mental Health Nursing in Dutch Asylums, 1890-1920*. In: Ly-
naugh JE, Faan R, eds. *Nursing History Review*. Vol. 7. Chicago: Official
Publication of the American Association for the History of Nursing; 1999. p.71.

ruleşundan (1849) itibaren idari açıdan İngiliz akıl hastanelerini örnek almış, hastanın “ıslahı/zaptı” için sandalyeye bağlama ve “deli gömleği” giydirme gibi mekanik uygulamalar reddedilmiştir. Bu yaklaşım daha sonra da devam etmiş; İngiltere’de yayımlanan Akıl Hastaları Yasası (*Lunacy Act, 1890*) ile hastaların acil alıkonulmalarını gerektiren durumlarda mekanik yöntemlerin ve tecridin oldukça az miktarda uygulanması ve “daha hassas” yöntemlerin seçilmesi salık verilmiştir. Hastanın sakinleşmesini sağlayacak daha hassas uygulamalar arasında banyo veya ıslak çarşafa sarma gibi hidroterapi yöntemleri de örnek verilmiştir.²⁰ Meerenberg Akıl Hastanesinde başta banyo olmak üzere uygulanan hidroterapi yöntemlerinin tecrit, sandalyeye bağlama ve deli gömleği giydirme gibi mekanik yöntemlere nazaran insan onurunu daha az zedeleyen ve tedaviye yardım eden organik bir nitelik serimlediğini belirtmek yanlış bir sav olmayacaktır.

Suyun sıcak ve soğuk olmak üzere farklı derecelerde kullanılabilmesi ve etkisini kısa sürede göstermesi, hidroterapi yöntemlerinin Avrupa’nın yanı sıra Amerika ve Kanada’da bulunan akıl hastanelerinde de yaygın olarak uygulanmasını sağlamıştır.^{8,21} Özellikle 1870 yılında Kanada’da kurulmuş olan **Londra Akıl Hastanesinde** (*The*

London Asylum for the Insane, Ontario) hastalığın türüne göre uzun süreli sıcak ve soğuk su banyo uygulamaları yapılmıştır. Burada uzun süreli banyolarda suyun aşırı ısınması ya da soğumasının tehlikeli olabileceği hususu ele alınmış, güvenli bir tedavi sunmak amacıyla bu uygulamalara ilişkin bir yönerge hazırlanmıştır.⁶ Hidroterapi uygulanacak hastaları korumak amacıyla hazırlanan yönergenin, gerek hastalara verilen öneme ve uzantısı olarak hasta merkezli tedavi anlayışına gerekse yöntemin toplumsal kabulüne ve meşruluğuna işaret ettiği söylenebilir.

Psikiyatri hastalarının kontrol altına alınması ve tedavi edilmesi amacıyla hidroterapi yöntemlerinin uygulandığı hastaneler arasında Yunanistan’da 1887 yılında kurulan **Dromokaition Psikiyatri Hastanesi** (*Dromokaition Psychiatric Hospital of Athens, Atina*) de yer almış; banyoların bulunduğu ayrı bir hidroterapi bölümüyle de örnek teşkil etmiştir. Dromokaition Psikiyatri Hastanesi Hidroterapi Bölümünde tam ya da kısmi (vücudun tamamına ya da bir kısmına) sıcak ya da soğuk banyo uygulamaları yapılmıştır. Yine sıcak suyun hassas sinir sistemi üzerindeki sakinleştirici etkisinden yararlanılmış; sülfür, cıva ya da maden tuzu atılmış olan sıcak suda hasta 30 dakika ile 3 saat arasında bekletilmiştir.²² Öte yandan soğuk suyun uyarılmayı sağlayan etkisiyle hastalara soğuk banyo uygulaması yapılmıştır. Bölümde ayrıca ıslak çarşafa sarma ve duş gibi diğer hidroterapi teknikleri de uygulanmıştır. Avrupa, Amerika ve Kanada’da 19. yüzyıl ortalarından itibaren tedavi amacıyla psikiyatri hastalarına hidroterapi yöntemlerinin uygulamasına ve uygulamaların yapılacağı özel banyo, bölüm ya da kliniklerin açılmasına karşın, araştırmamızın sınırları dâhilinde görüldüğü kadarıyla, Türklerde uygulamanın bu amaçla yapılmamış olması dikkat çekicidir. Zira Selçuklular, Osmanlılar ve Türklerde hidroterapi yöntemi salt fizyolojik hastalıkların tedavisinde uygulanmış; psikiyatri hastaları içinse ancak su sesinin rahatlatıcı etkisinden yararlanılmıştır ki bu da ancak müzikle tedavi kapsamında değerlendirilebilir.

Temeli Selçuklu darüşşifalarına dayanan müzikle tedavi ve “tamamlayıcısı” olarak su sesinin

dinletilmesi önem arz etmiş, Osmanlı dönemi darüşşifalarında da su sesi psikiyatri hastalarının tedavisinde yerini korumuştur. Bu doğrultuda darüşşifaların mimarisinde, avluda, küçük de olsa bir havuz inşa edilmiştir. Müzikle tedaviye örnek olarak gösterilebilecek Edirne Sultan II. Bayezid Darüşşifasının şifahane kısmında yer alan fıskiye havuz da su sesine verilen öneme işaret etmektedir.²³ Samuk da hastaların havuz ve şadırvanları izleyip, su sesini dinleyerek düşüncelere daldığını ve darüşşifalarda müziğin önemini, vakfiyesinde yazıldığı üzere, darüşşifaya gelen müzisyenleri, enstrümanları ve makamları bildirerek, ifade etmiştir.²⁴ Küresel bağlamda Doğu ile Batı'nın bilgi alışverişi, birbirini etkilemesi ve Orta çağ dışında psikiyatri alanında birbirine koşturucu anlayış ve yöntemlerin uygulanması söz konusu iken, psikiyatri alanında hidroterapi yöntemlerinin bu etkileşimin dışında kalması üzerinde durulması gereken bir husustur. Bu hususun hastalık algısında olduğu kadar tedavi yaklaşımında da ekonomik, kültürel ve sosyal farklılıklarla açıklanabileceği ileri sürülebilir. Nitekim Batı'da uygulanan hidroterapi yöntemleri ve dayanakları kanıtlanmamış sayılılar olmayıp, dönemin bilimsel anlayışına da koşturucu görülmektedir. Ülkemizde özellikle Mazhar Osman Uzman (1884-1951) ile Batı'yla etkileşimin arttığı ve biyolojik psikiyatrinin varlığını önemli ölçüde hissettirdiği dönem dikkate alındığında hidroterapinin psikiyatri alanında kendisine yer bulmaması hastalık algısında olduğu kadar tedavi yaklaşımında da ekonomik, sosyal ve kültürel belirleyicilerin etkisine kanıt teşkil etmektedir.

TARTIŞMA

Hastalıkların değerlendirilmesinde olduğu kadar tedavi felsefesinin oluşmasında da ekonomik, törel ve sosyokültürel unsurlar belirleyici rol oynamakta; bu durum hastalara yaklaşım ve tedavi yöntemleri arasında toplumsal farklar oluşturmaktadır. Hidroterapi yöntemlerinin ülkemizde psikiyatri hastalarına uygulanmaması da savımıza örnek teşkil eder niteliktedir. Zira yöntemin bizde uygulanmamasını gerekçelendirmek ve savımızı temellendirebilmek için öncelikle o dö-

min (psikiyatri) hasta ve hastalık algısını, sosyal, ekonomik ve kültürel koşullarını ele almanın gerekli olduğu görülmektedir.

Türklerde psikiyatri hastalıkları, özellikle İslamiyet'in kabulünden 19. yüzyıla kadar, teolojik temellendirme ve dört unsurun dengesizliği ile açıklanmıştır. 19. yüzyıldan itibaren sosyoekonomik koşullar, darüşşifaların/bimarhanelerin fiziki koşullarını ve uzantısı olarak tedavi yaklaşımını şekillendirmiştir. Ülkenin içinde bulunduğu yoksulluk, salgın hastalıklar ve savaşlar, psikiyatri hastalarının tedavisiz, ilgisiz ve kendi kaderlerine bırakılmasına yol açmıştır.^{25,26} Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise yine toplumun ekonomik durumu ve sosyokültürel yapısına koşturucu olarak Batı'ya yaklaşılmış, psikiyatri alanında hidroterapi uygulaması dışında birçok yöntem kullanılmaya başlamıştır. Ancak bu dönemdeki akıl hastanelerinde de yoksullukla mücadele edilmiş, Bakırköy Emraz-ı Akliye ve Asabiye Hastanesinde su sıkıntısı çekildiği bu nedenle artezyen kuyularıyla su ihtiyacının karşılanmaya çalışıldığı belirtilmiştir. Öte yandan kuyulardan çıkarılan suyla arazilerin sulandığı da ifade edilmiştir.²⁷ Hastaların temel ihtiyaçlarının karşılanmasında dahi güçlük çekilirken ve kaderlerine terk edilmişken onlara özel banyoların inşa edilmesi mümkün olabilir miydi? Ne var ki, bahsi geçen durumun sadece ekonomik yetersizlikle açıklanması değerlendirmemizi eksik kılacaktır. Zira kuyulardan çıkarılan suyla hastane arazisinin sulanmasına karşın, hidroterapi uygulamalarının yapılmaması kolektif bilinç, değerler dizgesi ve sosyokültürel yapıyla bütüncül olarak ilişkilendirilebilir.

Nitekim Kraepelin'in psikiyatri hastalıklarının biyolojik özüne karşın, kültürel ve sosyal etkenlerle belirleyiciliğini ortaya koyan ve hastalıkları biyoloji-kültür-toplum ekseninde açıklayan "psikopatoloji" kuramı savımıza dayanak olarak gösterilebilir. Kuramını özellikle Alman hastalarda görülen hastalıklarla örneklendiren Kraepelin, hastalıkların sınıflanmasında ve tanımlanmasında biyolojik gerçekliği dışlamadan kültürel ve sosyal unsurlarla etkileşimini de ele almıştır.²⁸ Adolf Meyer (1866-1950) de "psikobi-yoloji" kavramıyla psikiyatri hastalarını değer-

lendirmesinde biyolojik, psikolojik, kültürel ve sosyal etkenlerin varlığına ve bunların birbirleriyle etkileşimlerine dikkat çekmiştir.²⁹ Meyer de hastalıkların sınıflandırılmasında salt anatomik ve fizyolojik unsurlara değil kültürel, sosyal ve hastanın kimliği, kişiliği ve yaşamı üzerinde belirleyici rolü olan çevresel unsurlara da yer vermiştir.³⁰ Benzer fikirleri Ludwik Fleck (1896-1961) de öne sürmüştür; hastalıkların tek bir nedenle açıklanamayacağını, tarihsel bir gelişim gösterdiğini ve bu gelişim sürecinde ekonomik, sosyal, kültürel, teknolojik, bilimsel ve çevresel birçok unsurla ilişkilendirilebileceğini ifade etmiştir.³¹ Bu doğrultuda kültürel, törel, sosyal ve ekonomik unsurların ve bu unsurların birbiriyle etkileşimlerinin sadece hastalıklar üzerinde değil, aynı zamanda hastalıkların seyri, değerlendirilmesi, tedavisi ve tedaviye verilen yanıt üzerinde de belirleyici olduğu çıkarılabilir.

Kaldı ki yukarıda ifade edilen sav, “epidemi-yolojik temelli psikiyatri sistemi (*epidemiologic base for a system of psychiatry*) ile de koşut kılınabilir. Zira sistem; fiziksel çevrenin ve “sosyal ekoloji”nin belirleyiciliği, hastalıklarla etkileşimi ve incinebilir kişiler üzerindeki etkisini açıklamaktadır. Ayrıca hastalık, sağlık, normallik ve anormallik gibi kavramların da ancak bu etkileşimle açıklanacağını ve psikolojik yapının halkın algısından, ilgisinden ve söz konusu etkileşimden bağımsız olarak ele alınamayacağını ihsas etmektedir.^{32,33} Psikiyatri hastalarına hidroterapi yöntemlerinin uygulanması ve bu uygulamaların Batı’daki önemine karşın, araştırmamızın sınırları dahilinde, Türklere varlık göstermemesi yukarıda belirtilen sistem ve fikirlerle gerekçelendirilebilir. Ayrıca hastalıklarda ve tedavi anlayışında -kültürel etkileşimlere rağmen- sosyokültürel ve ekonomik belirleyicilerin farklılığı ezoterik ve eksoterik

topluluklarla da açıklanabilir. Dolayısıyla psikiyatri hastalarına yaklaşımda ve tedavi anlayışında -hidroterapi yönteminin uygulanıp uygulanmamasında- sosyal yapının, kolektif bilincin, mevcut değerler dizgesinin ve ekonomik unsurların etkisi yadsınmaz. Doğru ve bütüncül bir değerlendirmeye de ancak söz konusu unsurların kabulüyle varılabilir.

SONUÇ

Psikiyatri hastalarına uygulanan hidroterapi yöntemleri yaklaşık dört yüzyıllık süreçte mahiyeti ve kullanım amacı gereği bir cezalandırma şeklinden bir tedavi yöntemine evrilmiş; bu bağlamda Batı’nın psikiyatri tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Zira bu yöntemler -Avrupa ile sınırlandırılmış olan ancak Amerika ve Kanada örnekleri de dikkate alınan araştırmamıza göre- Batı’da yaygın olarak varlığını hissettirmiş fakat Türk psikiyatri tarihinde, su sesinin iyileştirici etkisinin dışında, dikkate alınmamıştır. Son dönem hidroterapi uygulamalarının kanıtlanmış fizyolojik faydalarına ve özellikle ajitasyon/agresyon sergileyen hastaların sakinleştirilmesinde tecrit ve tespite kıyasla insani niteliğine karşın, darüşşifa ve akıl hastanelerimizde kullanılmaması tedavide de ekonomik ve sosyokültürel belirleyicilerle açıklanabilir. Nitekim hastalık salt biyolojik etkenlerden değil, psikolojik, ekonomik, çevresel ve sosyokültürel unsurların da bütüncül etkisinden kaynaklanmakta; kültürlerarası etkileşim kadar o topluma özgü yapı ve değerlerin rolü de dikkate alınmaktadır. Dolayısıyla topluma özgü unsurların hastalık üzerindeki belirleyiciliği tedaviye de yansımaktadır. Bu bağlamda ülkemizde geçmişin ekonomik koşullarının yanı sıra sosyokültürel yapısının psikiyatri hastalarına hidroterapi yöntemlerinin uygulanmasını olanaklı kılmadığı söylenebilir.

KAYNAKLAR

1. Noll R. Hydrotherapy. In: The Encyclopedia of Schizophrenia and Other Psychotic Disorders. 3rd ed. New York: Infobase Publishing; 2007. p.219.
2. Kocatürk U. [Hydrotherapy]. Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü. 3. Baskı. Ankara: Nobel Tıp Kitabevi; 1986. p.356.
3. APA. Hydrotherapy. In: Australian Guidelines for Aquatic Physiotherapists Working in and/or Managing Hydrotherapy Pools. 2nd ed. Melbourne: Australian Physiotherapy Association; 2015. p.3.
4. Dökmeci İ, Dökmeci AH. [Hydrotherapy]. Büyük Tıp Sözlüğü. 2. Baskı. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevi; 2005. p.291.
5. HydroGlobe. Hydrotherapy Techniques. In: Definition of a Global Framework for Hydrotherapy. Report of a FEMTEC-FoRST joint project with the cooperation of ISMH and the technical support of WHO. 2013. p.22-5.
6. Mitchinson W. The Nature of Their Bodies: Women and Their Doctors in Victorian Canada. Toronto: University of Toronto Press; 1994. p.283-301.
7. Leavy BF. A Brief History of Psychiatric Hydrotherapy. In: The Institute for the History of Psychiatry Annual Report to the Friends: July 1, 2005-June 30, 2006. New York: CUMC Duplicating; 2006. p.15-34.
8. Gambino MJ. Hydrotherapy and the Virtues of Self-Government. In: Mental Health and Ideals of Citizenship: Patient Care at St. Elizabeths Hospital in Washington, DC., 1903-1962. Doctoral Dissertation. Illinois: University of Illinois at Urbana; 2010. p.124-35.
9. Eable P. Visit to Thirteen Asylums for the Insane in Europe: To Which Are Added a Brief Notice of Similar Institutions in Transatlantic Countries and in the United States. Philadelphia: J. Dobson; 1841. p.25-42.
10. Scull A. Social Order/Mental Disorder; Anglo-American Psychiatry in Historical Perspective. Berkeley: University of California Press; 1989. p.65-70.
11. Hubbard LD. Hydrotherapy in the Mental Hospital. The American Journal of Nursing 1927; 27(8):642-4.
12. Hunter R. Hydrotherapeutics or a Treatise on the Water Cure: Being a Digest of the Opinions and Experience of Some of the Most Distinguished Physicians in Europe and America on the Curative Virtues of Water. Toronto: Henry Rowsell; 1986. p.19-28.
13. Toda M, Morimoto K, Nagasawa S, Kitamura K. Change in Salivary Physiological Stress Markers by SPA Bathing. Biomedical Research 2006;27:11-4.
14. Shevchuk NA. Adapted Cold Shower as a Potential Treatment for Depression. Medical Hypotheses 2008;70:995-1001.
15. Becker BE. Aquatic Therapy: Scientific Foundations and Clinical Rehabilitation Applications. American Academy of Physical Medicine and Rehabilitation 2009;1(9):859-72.
16. Braslow J. Mental Ills and Bodily Cures: Psychiatric Treatment in the First Half of the Twentieth Century. Berkeley and Los Angeles: University of California Press; 1997. p.43-53.
17. Boschma G. The Rise of Mental Health Nursing: A History of Psychiatric Care in Dutch Asylums, 1890-1920. Amsterdam: Amsterdam University Press; 2003. p.60-73.
18. Boschma G. Mental Health Nursing in Dutch Asylums, 1890-1920. In: Lynaugh JE, Faan R, eds. Nursing History Review. Vol. 7. Chicago: Official Publication of the American Association for the History of Nursing; 1999. p.132-9.
19. WHO. Mental Health Policy and Practice across Europe: The Future Direction of Mental Health Care. In: Knapp M, McDaid D, Mossialos E, Thornicroft G, eds. 1st ed. New York: Open University Press; 2007. p.15-29.
20. Gijswijt-Hofstra M. Within and Outside the Walls of the Asylum Caring for the Dutch Mentally Ill, 1884-2000. In: Psychiatric Cultures Compared: Psychiatry and Mental Health Care in the Twentieth Century (Comparisons and Approaches). Gijswijt-Hofstra M, Harry O, Vijselaar J, Freeman H, eds. Amsterdam: Amsterdam University Press; 2005. p.35-73.
21. Coons PM, Bowman ES. Psychiatry in Indiana: The First 175 Years. 1st ed. New York: iUniverse Inc.; 2010. p.21-35.
22. Fiste M, Ploumpidis D, Tsiamis C, Poulakou-Rebelakou E, Liappas I. Dromokaition Psychiatric Hospital of Athens: From Its Establishment in 1887 to the Era of Deinstitutionalization. Annals of General Psychiatry 2015;14(7):1-8.
23. Sengul E. Edirne Sultan Bayezid II Hospital. Turk Neurosurg 2015;25(1):1-8.
24. Samuk F. [Old Turkish Mental Hospitals] Türkiye'de Akıl Hastanelerinin Dünü ve Bugünü. İstanbul: İÜ Cerrahpaşa Tıp Fak. Psikiyatri Kliniği Vakfı Yayınları-3; 1980. p.29-46.
25. İkiz Tunaboylu T. [History of Psychiatry and Place of Psychoanalysis in Turkey]. Tecrübi Psikoloji Çalışmaları. İstanbul Üniversitesi Psikoloji Çalışmaları 1999;21:159-65.
26. Altıntaş A. [An Asylum in Üsküdar: Toptaşı Old Turkish Hospital, 1873-1927]. Yılmaz C, editör. Üsküdar Sempozyumu (İstanbul, 3-5 Kasım 2006). İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları; 2007. p.391-410.
27. Osman M. Cümhuriyetin 15inci Senesi Şerefine Bakırköyünde İlk On Sene. İstanbul Kader: Basımevi; 1938. p.112-25.
28. Cohen BM. Emil Kraepelin. In: Scull A, ed. Cultural Sociology of Mental Illness: An A-to-Z Guide. 1st ed. Thousand Oaks, California: SAGE Publications; 2014. p.440-2.
29. Double DB. What Would Adolf Meyer Have Thought of the Neo-Kraepelinian Approach? Psychiatric Bulletin 1990;14:472-4.
30. Double DB. Adolf Meyer's Psychobiology and the Challenge for Biomedicine. Philosophy, Psychiatry and Psychology 2007;14(4): 331-9.
31. Fleck L. Genesis and Development of a Scientific Fact. 1st ed. Chicago and London: University Chicago Press; 1981. p.20-38.
32. Fabrega H. Culture and History in Psychiatric Diagnosis and Practice. The Psychiatric Clinics of North America 2001;24(3):391-405.
33. Alarcón RD. Culture, Cultural Factors and Psychiatric Diagnosis: Review and Projections. World Psychiatry 2009;8(3):131-9.